

Л. Ляшевська,
здобувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ОСОБОЮ В СТАНІ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ

Проблема крайньої необхідності – одна з найбільш складних у юридичній науці. Розроблялася вона переважно в межах науки кримінального права.

Першу спробу уточнити місце цього питання в системі галузей права зробив М.М. Розін. Він виключив крайню необхідність із числа кримінально-правових інститутів і відносив її до проблем загальної теорії права [15].

Відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності (ст. 1171 Цивільного кодексу України) [17], є спеціальним випадком відшкодування шкоди під час самозахисту.

Загальними питаннями цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди, а також окремими її аспектами займалися такі науковці: М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, І.А. Бірюков, Д.В. Боброва, С.М. Братусь, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Г.В. Єрьоменко, Ю.О. Заїка, О.С. Іоффе, Н.С. Кузнєцова, В.І. Курило, В.В. Луць, О.Ю. Піддубний, В.І. Семчик, Я.М. Шевченко, Ю.В. Ярмоленко та інші.

Проблеми відшкодування шкоди, завданої діями особи в стані крайньої необхідності, або досліджувалися вченими на базі законодавства інших країн (Г.Ф. Нінідзе), або проводилися вітчизняними дослідниками на підставі раніше чинного законодавства (В.М. Зубар, Є.О. Харитонов, В.Ю. Шемонаєв). Таким чином, розглядувана тема є недостатньо вивченою в науці цивільного права. Однак не лише це привертає увагу до неї.

Саме від того, чи буде особу визнано такою, що діяла в стані крайньої

необхідності, залежить можливість повного або часткового її звільнення від обов'язку відшкодування завданої шкоди. Отже, наведене дозволяє дійти висновку, що тема є актуальною та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є встановлення особливостей відшкодування шкоди, завданої правомірними діями особи, яка перебувала в стані крайньої необхідності.

Як уже згадувалося, становлення інституту крайньої необхідності здебільшого відбувалося в науці кримінального права. Дослідження його в цивілістичній науці відбувалося в межах інституту самозахисту. Можливості самозахисту закріплювалися у вітчизняному законодавстві як у дорадянський, так і в радянський період, хоча термін «самозахист» не вживався. Законодавство радянського періоду також не містило загальної норми щодо права на самозахист. Тому більшість учених дотримувалися думки про можливість самозахисту лише заходами, закріпленими в законодавстві, та визначали це право як виняток, розрахований на ситуацію, коли юрисдикційний захист не можливий.

Інтерес до інституту самозахисту в сучасних учених підвищився після його закріплення в законодавстві як України, так і Росії. Наприклад, А.П. Сергєєв, а також Г.А. Свердлик і Е.Л. Страунінг вважають, що самозахист – це форма (а не спосіб) захисту цивільних прав та інтересів [5, с. 268; 16, с. 179]. Із цими поглядами слід погодитися. До речі, Г.А. Свердлик і

Е.Л. Страунінг крайню необхідність (поряд із необхідною обороною тощо) відносять до способів самозахисту прав [16]. Однак вони зрівняли фактично дві форми – адміністративний порядок захисту й самозахист, оскільки запропонували такий захист здійснювати у випадках, передбачених законом. Водночас адміністративна форма захисту ґрунтується на авторитеті держави, влади, на державному примусі. Для самозахисту це, звісно, не властиво. Крім того, якщо адміністративний захист можливий у випадках, передбачених законом, то самозахист, згідно із Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), передбачається загальним правилом.

У дискусії вчених слід визнати також слушною думку А.П. Сергеева, який пропонує ввести до законодавства перелік найпоширеніших способів самозахисту, оскільки потерпілі орієнтуються на можливий інструментарій засобів захисту своїх порушених прав, що полегшує їх вибір [5, с. 271].

Під час визначення поняття крайньої необхідності в цивільному праві її розрізняють у широкому й вузькому значенні.

Крайня необхідність у цивільному праві в широкому значенні – це стан, наявність якого дає особі право застосувати будь-які не заборонені законом засоби для усунення небезпеки, що загрожує їй або іншим суб'єктам права. Крайня необхідність у вузькому її розумінні – це гостра потреба вчиняти дії, спрямовані на відвернення шкоди собі або іншим особам, які водночас полягають у завданні шкоди іншим учасникам цивільних відносин.

Суб'єктами зобов'язань відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності, можуть бути особа, яка завдала шкоду (заподіювач шкоди); особа, якій завдано шкоди (потерпіла); особа, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності, у процесі здійснення яких було завдано шкоди потерпілому. При цьому особою, зобов'язаною до відшкодування шкоди, може бути як особа, яка завдала шко-

ди, так і третя особа, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності. У цьому випадку зобов'язання відшкодування шкоди виникають між потерпілою особою та особою, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності. Тоді перша з них буде кредитором, а друга – боржником.

Підстава виникнення стану крайньої необхідності складається з двох елементів: небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам особи, суспільства або держави, та неможливості усунення цієї небезпеки іншими засобами, крім заподіяння шкоди цим інтересам. Саме тому вона визнається крайньою, що зумовлюється обстановкою, за якої особа вимушена вдатися до заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам як до останнього, крайнього засобу усунення небезпеки, що загрожує.

Причинами небезпеки можуть бути такі: дія природних явищ (повінь, землетрус, інше стихійне лихо); дії чи бездіяльність людей, техногенні фактори (технічні пристрої, які вийшли з ладу, аварія тощо); фізіологічний стан інших людей (необхідність надання термінової медичної допомоги особі внаслідок аварії або різкого загострення хвороби тощо); поведінка тварин тощо.

Якщо розглядати поняття крайньої необхідності, слід відзначити, що в Цивільному кодексі Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) воно було відсутнє. Тому для цивільно-правових досліджень використовувалося її визначення з Кримінального кодексу УРСР (ст. 14 Кримінального кодексу (далі – КК) УРСР) [8]. Згідно з КК УРСР не є злочином заподіяння шкоди охоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує інтересам особистості або охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також громадським інтересам або інтересам держави, якщо цю небезпеку в такій обстановці не можна було усунути іншими засобами та якщо при цьому не

було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

У ст. 1171 чинного ЦК України [17] поняття крайньої необхідності розкривається як дії, спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам та інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за таких умов не можна було усунути іншими засобами.

Порівняно з кримінальним законодавством цивільне законодавство розширює межі дій, які можна вважати вчиненими в стані крайньої необхідності.

Насамперед відмінність полягає в суб'єктах. На відміну від кримінального права, у цивільному праві суб'єктами, які діють у стані крайньої необхідності, можуть бути не лише фізичні особи, а й юридичні особи.

Якщо порівняти з кримінальним правом, у цивільному праві під крайньою необхідністю визнають не лише такі дії, які формально «підпадають під ознаки дії, передбаченої кримінальним законом», а й такі, які формально підпадають під ознаки цивільного чи будь-якого іншого правопорушення.

Ознаками крайньої необхідності, які постають із концепції та змісту ст. 1171 чинного ЦК України (вони загалом є такими ж у кримінальному праві), на думку дослідника О.А. Волкова, є такі: 1) шкода за крайньої необхідності завдається для усунення небезпеки, що загрожувала іншій фізичній або юридичній особі; 2) особа в стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки; 3) небезпека цивільним правам та інтересам, що охороняються законом (правомірним інтересам), може бути створена природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; 4) крайня необхідність відсутня, якщо шкоди вже завдано (крім випадку часткового завдання шкоди, тобто коли існує загроза її подальшого заподіяння); 5) крайня необхідність має міс-

це, якщо цю небезпеку за таких умов не можна було усунути іншими засобами [3].

Інститут крайньої необхідності має спільні риси з інститутом необхідної оборони. Схожість крайньої необхідності з необхідною обороною полягає в тому, що дії особи як у стані крайньої необхідності, так і в стані необхідної оборони – це не лише спосіб самозахисту своїх цивільних прав, а й спосіб захисту інтересів держави, суспільства та інших осіб [4, с. 179].

Однак завдання шкоди в стані крайньої необхідності відрізняється від завдання шкоди в стані необхідної оборони низкою суттєвих рис, а саме: 1) зазвичай шкода, завдана за необхідної оборони, не відшкодовується; шкода, завдана за крайньої необхідності, навпаки, підлягає відшкодуванню; 2) за необхідної оборони небезпека завжди походить від нападника-людини; за крайньої необхідності джерело небезпеки значення не має (стихийне лихо, стан здоров'я людини, злочинне посягання тощо); 3) за необхідної оборони шкода заподіюється особі (нападнику), від якої походить небезпека; за крайньої необхідності шкода може бути завдана іншим особам; 4) за необхідної оборони шкода відшкодовується (якщо існує обов'язок її відшкодування) особою, яка її завдала, або особою, яка вчинила протиправну дію; за крайньої необхідності існує низка варіантів визначення особи, на яку покладається обов'язок відшкодування шкоди [3].

У кримінальному праві заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності передбачає відповідальність лише за умови, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена (ч. 2 ст. 39 КК України) [9]. Так, машиніст потягу, побачивши на переїзді автомобіль, який раптово з'явився, вирішив не застосовувати екстрене гальмування, побоюючись, що це призведе до аварії. Внаслідок зіткнення шофер і пасажир автомобіля отримали тяжкі тілесні ушкодження, проте дії машиніста суд визнав правомірними, оскільки він діяв

у стані крайньої необхідності, відвертаючи катастрофу.

У цивільному праві це питання вирішується зовсім інакше. За загальним правилом відшкодування шкоди вона відшкодовується особою, яка її заподіяла (п. 1 ч. 1 ст. 1171 ЦК України). Однак згідно з п. 2 ч. 1 ст. 1171 ЦК України особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотню вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Крім того, ч. 2 ст. 1171 ЦК України встановлює винятки зі згаданого правила [17]: суд може покласти обов'язок її відшкодування:

1) на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди;

2) зобов'язати особу, в інтересах якої вчинялися дії, та особу, яка завдала шкоди в стані крайньої необхідності, відшкодувати шкоду в певній частці, встановленій для них судом;

3) звільнити їх від відшкодування шкоди частково, тобто частково шкода залишиться на потерпілому;

4) звільнити від відшкодування шкоди особу, в інтересах якої вчинялися дії, та особу, яка завдала шкоди в стані крайньої необхідності, у повному обсязі. Отже, у цьому випадку наслідки завдання шкоди цілком перекладаються на потерпілого, а зобов'язання відшкодування шкоди припиняють існування.

Таким чином, крайня необхідність є комплексним міжгалузевим інститутом, який закріплено як у кримінальному, так і в цивільному праві. Слід зазначити, що в цивільному праві крайня необхідність розуміється ширше, ніж у кримінальному.

Крім того, під час визначення поняття крайньої необхідності в цивільному праві її розрізняють у широкому й вузькому значенні. Крайня необхідність у цивільному праві в широкому значенні – це стан, наявність якого дає особі право застосовувати будь-які не заборонені законом засоби для усунення небезпеки, що загрожує їй або іншим суб'єктам права. Крайня необхідність у цивільному праві у вузькому її розумінні – це гостра потреба вчиняти дії,

спрямовані на відвернення шкоди собі або іншим особам, які водночас полягають у завданні шкоди іншим учасникам цивільних відносин.

Суб'єктами зобов'язань відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності, можуть бути особа, яка завдала шкоду (заподіювач шкоди); особа, якій завдано шкоди (потерпілий); особа, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності, у процесі здійснення яких було завдано шкоди потерпілому.

Підстава виникнення стану крайньої необхідності складається з двох елементів: небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам особи, суспільства або держави, та неможливості усунення цієї небезпеки іншими засобами, крім заподіяння шкоди цим інтересам.

Що стосується поняття крайньої необхідності, у ст. 1171 чинного ЦК України воно розкривається як дії, спрямовані на усунення небезпеки, що загрозувала цивільним правам та інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за таких умов не можна було усунути іншими засобами.

Найбільш вагомими ознаками крайньої необхідності є такі: шкода за крайньої необхідності завдається з метою усунення небезпеки, яка загрозувала іншій фізичній або юридичній особі; особа в стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки; небезпеку цивільним правам та інтересам, що охороняються законом (правомірним інтересам), може бути створено природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; крайня необхідність відсутня, якщо шкоди вже завдано (крім випадку часткового завдання шкоди, тобто коли існує загроза її подальшого заподіяння); крайня необхідність має місце, якщо цю небезпеку за таких умов не можна було усунути іншими засобами.

Крайня необхідність має як спільні риси з необхідною обороною, так і суттєві відмінності.

Крім загального правила відшкодування шкоди особою, яка її завдала, у випадку крайньої необхідності є винятки. За ч. 2 ст. 1171 ЦК України суд може покласти обов'язок відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяв заподіювач; може зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці; може звільнити цих осіб від відшкодування шкоди повністю; може звільнити цих осіб від відшкодування шкоди частково.

Ключові слова: крайня необхідність, відшкодування шкоди, небезпека, правоохоронюваний інтерес, необхідна оборона.

Статтю присвячено дослідженню механізму відшкодування шкоди, завданої особою в стані крайньої необхідності. Аналізуються такі деталі цього механізму, як поняття, суб'єкти, елементи підстави виникнення стану крайньої необхідності, ознаки крайньої необхідності, її співвідношення з необхідною обороною, особливості відшкодування шкоди, завданої особою в стані крайньої необхідності.

Стаття посвячена дослідженню механізму возмещення вреда, причиненного лицом в состоянии крайней необходимости. Анализируются такие детали этого механизма, как понятие, субъекты, элементы основания возникновения состояния крайней необходимости, признаки крайней необходимости, ее соотношение с необходимой обороной, особенности возмещения вреда, причиненного лицом в состоянии крайней необходимости.

The article is devoted to the studies of the mechanism of redress of wrongs caused by a person in the condition of extreme necessity. Such details of the mechanism as concept, subjects, elements of basis of the condition of ex-

treme necessity, signs of the extreme necessity, its correlation with justifiable defense, features of redress of wrongs caused by a person in the condition of extreme necessity are analyzed.

Література

1. Битеев В. Крайняя необходимость и обоснованный риск в медицинских отношениях / В. Битеев, П. Мазин, Г. Пономарев // Уголовное право. – 2001. – № 3. – С. 22–24.
2. Бобрицький Л.В. Цивільно-правові аспекти правомірного завдання шкоди у сфері боротьби з організованою злочинністю / Л.В. Бобрицький, О.О. Ловяк, Е.В. Чеботарьов // Кримінальне право і процес. Зразки документів. – К. : Право-Інформ, 2012. – № 1.
3. Волков О.А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право» / О.А. Волков. – О. : Б. в., 2009. – 20 с.
4. Волков О. Поняття та ознаки крайньої необхідності за цивільним законодавством України / О. Волков // Вісник прокуратури. – 2006. – № 1. – С. 57–62.
5. Гражданское право : [учебник] / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Теис, 1996. – Ч. 1. – 765 с.
6. Грибанов В.П. Пределы осуществления защиты гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 179 с.
7. Домникова Л.В. Возмещение вреда, причиненного при спасении жизни, здоровья и имущества / Л.В. Домникова // Российская юстиция. – 2006. – № 11. – С. 7–8.
8. Кримінальний кодекс Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961.
9. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
10. Мірошниченко О.А. Міжнародні стандарти застосування сили та законодавство України / О.А. Мірошниченко // Нове законодавство України та питання його застосування : тези допов. та наук. повідомлень учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 грудня 2003 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2004. – С. 48–50.

11. Негода О.А. Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом / О.А. Негода // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 46. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2009. – С. 388–393.
12. Нинидзе Т.Г. К понятию крайней необходимости в советском гражданском праве / Т.Г. Нинидзе // Проблемы государства и права на современном этапе: труды научных сотрудников и аспирантов. – Вип. 8. – 1974. – С. 178–184.
13. Нинидзе Т.Г. Субъект возмещения вреда, причиненного в состоянии крайней необходимости / Т.Г. Нинидзе // Проблемы государства и права. – Вип. 9. – 1974. – С. 187–194.
14. Панченко М. Форми самозахисту приватної власності у цивільному праві України / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 1. – С. 31–34.
15. Розин Н.Н. О крайней необходимости. Уголовно-юридическое исследование / Н.Н. Розин. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – 251 с.
16. Свердлык Г.А. Защита и самозащита гражданских прав : [учеб. пособие] / Г.А. Свердлык, Э.Л. Страунинг. – М. : Лекс-книга, 2002. – 208 с.
17. Цивільний кодекс України. – Х. : Одіссей, 2012. – 384 с.

